

Tizenkilenc éves volt, amikor — 1836-ban — rosszul sikerült, súlyos emlékezetű szí-népszekalandja után visszatért Szalontára.

Szalonta nem várta tárt karokkal. A vidéken — a kortárs tanúsága szerint — „a század leggyászosabb évei”: olyan nyomorúság tehát, amely gondterheltté, ingerültté teszi a falusiakat. A *Vándor cipő* elégikus, a valóságot könnyek közt csillogó humorral megszépítő befejezése vigasztként csak az anyai szív üdítő sugaráról szól. Ez a sugár nagyon is futó és nagyon is megtört szívből fakadó lehetett. Édesanyja — aki halottként tűnt fel a Máramaros-szigetre sodródott s ott végleg kétségbeesett fiú álmában — súlyosan beteg volt s pár héttel Arany hazatérése után meghalt. Kétten maradtak vak édesapjával, aki nem akart elmenni az elhagyott viskóból, amelyben együtt élt szeretett feleségével, s amelyben mégis a maga ura volt még.

Kétten valánk ott . . . számra legalább;
Leszerelt hárfán a két szélső ideg;
Egy alpha, egy ómega a család
Tépett könyvből: ifjú és öreg.
Én ősz apámmal. Nem magam tehát;
De hol van oly magány, oly bús, rideg,
Mint mikor ő ott ült az élet árnyán
S én virraszték szemének éjszakáján!

A közösség felől sem igen sugározhatott feléje egyelőre semmi, ami magányának rideg-ségét enyhítette volna. Azoknak az írásainak, amelyekben újra meg újra visszatért a hazuról elvadultva elzúlló tehetségek sorsára, egyik fájdalmas motívuma az a káröröm, jobb esetben közöny, amellyel a régi szokásaiban megmaradt közösség kíséri, vagy elítéli a köréből kitörni vágyók sorsát. Az egykor segítő, a tehetségét gyermekkorában kedvtelve ünneplő ismerősök inkább a foguk fehérét mutatták: „fedd és gúnyol rokon, barát”. Beteg is volt, leromlott, meghült, köhögött; nem valami túlzott hipochondria rémlette fel előtte a közeli halál képét. A vezeklés idején is alig maradt más vigasza annál, amivel mindig benépesítette csüggeteg magányát: az olvasás. S — érdemes rá figyelni — mint élete folyamán annyiszor, már most is egy olyan férfibarát, akiben egyetértő társat, támaszt talált, s aki az élet gyakorlati dolgainak intézésében segítségére lehetett.

Ez Pápai István „postaexpeditor” volt, azoknak az iszákossá zúllott érdekes tehetségeknek egyike, akik közül már akkor sok hányódott sárba süppedő sáraryanként a sivar vidéken. Olvasott, világlátott, különös ember volt ez; a haza vergődött fiú útjaihoz hasonlókon próbált ő is kitörni, de erőtlenül visszahullott s itallal könnyebbítette keserűségét. A maga sorsától féltette a súlyosan megsérült fiatalembert, akinek képességeit, jellemét nagyra becsülte, s akinek pártfogolásával valami értelmet kapott az ő elhibázott élete is. A minden

házba bejáratos postakihordó szívós agitációja s a serdülő Arany egykori régi jó híre, amelyet otthoni példás viselkedése újra megerősített, lassan megtörte a jeget. Az esperes, aki kezdetben úgy tartotta, hogy „Szalontán komédiás nem lesz tanító”, végül ígert mondott. Az önéletrajz idevágó sorain nemcsak az egykori megkönnyebbülés, hanem a szerény büszkeség visszafénye is megcsillan: „még azon ősszel megválasztának ún korrektornak (tanító a rektor után, de több fizetéssel s több önállósággal, mint a többi altanító), jöllehet e hely tavaszig nem lett volna üres s így kedvemért egyszerre két korrektor lett.”

De ugyanott olvasható az a nagy kaland mérlegét lezáró mondat is, amelynek rezignánsánál csak határozottsága súlyosabb: „Ha eddigi viszontagságom meg nem tanított volna is, hogy belőlem soha sem lesz nagy ember: most föl kelle ébredni a kötelességérzetnek s meggyőzni engem, hogy ősz atyámat nem lehet, nem szabad többé elhagynom.” Ott is maradt mellette mindaddig, míg — nyolc év múlva, miután szemevilágát még visszanyerte — „életét lenyomta önnön súlya”; de azután is. Ahhoz, hogy újra kimozduljon, világokat meg-rázó földrengésre volt szükség.

*

Oda tért vissza, ahonnét elindult; ott folytatta, ahol abba hagyta: az iskolában. Alig múlt hatéves — miután a mester elsőnek tette az osztályban — már tanított; tizennégyéves korától kezdve hivatalból is, fizetésért. Ezt tette később is, életének nagyobbik felében. 1839 tavaszán lemondott ugyan a correctorságról — megint hangsúlyozva: „önkint” —, de a községházán is tanító maradt, csak éppen a felnőttek. Tudtunkra első nyomtatásban megjelent cikkében a népnevelés ügyéről ezt írja 1841-ben: „hogy a tanácsházának kellene lenni azon iskolának, honnan s miben a, bár jól rendezett iskolában, jó tanítók vezérlete alatt, célszerűleg oktatott pór-ifjonc további képeztetését, ismeretei bővülését nyerné, rendet, bal- s előhit legyőzését, hasznos újítástételt volna tanulandó, illetőleg kezdeni merészlendő: úgy hiszem ez állításom senkiben, ki századunk üdvös szellemétől ihletve van, ellenmondásra nem talál”. A *Nép barátja* szerkesztőtársaként országos méretűvé látta maga előtt nőni e népnevelői feladatot. A forradalom leverése után megint csak a tanítás adott kenyeret. Tisza Domokos mellől a nagykörösi gimnázium katedrájára lépett; aztán, Pesten, újra szerkesztőként „éneklőből énektanár” lett. Nem méltatlannak, hanem valóban tudós, a tanításban tapasztalt kiváló embernek ajánlották fel a pesti egyetem magyar tanszékét, amikor hozzá fordultak; sajnos, későn. Akik a költészetben a zseniális egyéniség szabad csapongását értékelik nagyra, talán ezért is találtak s találnak a költő művében is mindig valami „tanárosat”.

A szalontai iskola — mint a kisújszállási is — a debreceni kollégium kicsinyített mása volt; oda visszatérve már saját diákélményei nyomán is jobban tudta, hogyan s mit kell tanítani, nem azt s úgy, hogy a diákok elfanyalodjanak. Jól tudta, mi folyik sok rossz iskolában. Bizonyítja ezt az a gyilkosan valószínű kép, melyet *Az elveszett alkotmányban* Rák Bende iskoláztatásáról fest. A visszaemlékező kortársak szerint példás tanító volt; s ha e visszaemlékezésekből elhagyjuk a kiváló ember emlékének kijáró rajongást, akkor is bizonyos, hogy nagy türelemmel, valóságérzékkel, komoly tudással, személyisége teljes latbavetésével végezte munkáját már a szalontai partikulában. Maga előtt is bizonyosságot akart tenni róla, hogy az a keserű végű színész-kaland csakugyan kényelmetlen emlékü tévedés volt csupán; de még inkább igazolni kívánta a közösség előtt, amely visszafogadta, hogy méltó a bizalomra, hogy nincs fölöle kibeszélni való, hogy elfogadta hozzátartozói világát s beilleszkedett szokásaik rendjébe.

Mindarra, amiről nem mondott le végképp: olvasmányaira, tanulmányaira, kísérleteire, amelyekkel — „inkább csak szórakozásból, mint ábrándos céljaimat létesítendő” — azért tovább is foglalkozott, megint csak — mint oly sokáig még — a késő est magánya maradt szabadon. Bár Szalontán sem lehetett azért egészen egyedül. Igaz, hogy a paraszt élet rendjéből inkább csak bizonyos szokásokat, beidegzettségeket s főként ifjú emlékeket tartott

meg: közvetlen rokonságában tehát aligha talált valami társaságot. De voltak olvasottabb emberek azért abban a körben, amelybe tartozott: a szalontai értelmiség törekvőbb, nyiltabb értelmű, világot járt tagjai között. Maga említ egy bizalmasabb körben folyt beszélgetést, melyben „Bánk-Bánt elébe tevő Stibor-nak”; ha ezért „illőn ki is neveltetett”, a beszélgetés mégis csak az öt annyira érdeklő irodalmi tárgyakról folyt. S ne feledjük: Szilágyi István is ehhez a körhöz tartozott.

Az igazi polgárság nélkül kialakuló magyar polgárosodás történetében igen fontos szerepet játszott ez a réteg. Joggal nevezhetjük, ahogy öntudatosabb tagjai maguk is nevezték: értelmiségnek. Arany közéjük tartozónak érezte magát. Némi öniróniával, az értelmiségellenesek szólamaiktól látszatra elfogadva, így vonultatta fel csoportjait az *Az elveszett alkotmány* Védjegyleti Gyűlésének seregszemléjén:

Uri parasztok, azaz kutyabőrtenlem értelem aljas
Emberi: ügyvédök, tiszték, papok, orvosok és föld-
Mérők, kik hálátalanul nem rettegik édes
Anyjokat is láncsal terhelni naponti kenyérért;
Végre zsidók, lesikált állal, hagymás *faluszájak*,
És a kanászoknál szigorubb sorsú tanítók.

Zsidók helyett írhatott volna görögöket, örményeket, rácokat vagy akár németeket is, hiszen nyilván a kereskedőkre, pénzemberekre akart utalni említésükkel. Szalontán is „görög város”-nak nevezték azt a csinosabb, módosabb házakból álló részt, amelyben a nagyvárosok kereskedőnegyedeinek szegényesebb, szalontai, kisvárosi változatát láthatjuk. A korai kapitalizmus kialakulásában Magyarországon is nagy szerep jutott az idegeneknek, akik a hagyományos hazai megkötöttségektől függetlenebbül vállalkoztak-kényszerültek e „szabad” pályára, s akiket családi hagyomány, országos összeköttetés vagy nemzetközi kapcsolat, nyelvtudás, szakértelem és tapasztalat egyformán segített a boldogulásban. A szalontai Rozványok jellegzetes képviselői voltak ennek a rétegnek.

A görög eredetű család a XVII. században Macedóniából települt át; az első Rozvány 1710-ben kapott bolthelyet Szalontán. Rozvány József, a hazatért Aranyinak néhány évre házigazdája, szegényen kezdte, de ügyes kereskedőként igen szép vagyont gyűjtött; nemcsak a régi üzletet virágoztatta fel, hanem házat, telkeket, birtokot is szerzett s részt vett az iparosítás oly kezdeti vállalkozásaiban, mint a gőzmalmok létesítése. Felesége, Christian Persida, egy orosz katonatiszt unokája s egy görög kereskedő leánya volt. A legidősebb fiú, az Arannyal egy napon született András, folytatta apja mesterségét, de „szegény catholica lányt” vett feleségül; a fiatalabbik, György, jogot végzett, részt vett a szabadságharcban; a honoráciorok közé nőtt, megszerezte a közjegyzői irodát s a civilizatorikus helyi fejlődés egyik főmozgatója, szülővárosának mozgékony újságírója s érdemes történetírója lett. A harmadik gyermek, Erzsébet, a költő tanítványa, Bersek József honvédezedeshez ment férjhez. Az Arannyal egyidős nemzedékben tehát befejeződött a család beolvadása; Ercsey Sándor ugyan még 1857-ben is úgy írt a kereskedő Rozvány Andrásról és Csáky Gyuriról, mint „a görögök”-ről, a magyar polgári-értelmiségi körökben azonban nyilván éppúgy nem érezték már őket idegeneknek, mint annyi más hasonló társadalmi helyzetű és ugyancsak nem „törzsökösen magyar” származású társukat a Sináktól a Basilideseken át a Semmelweissekig.

A társasági helyzet, a parasztitól és nemesitől egyaránt eltérő műveltség, viselkedés, öltözködés, a polgárosulás eszményei szerint kialakuló életforma vágya s közössége fűzte ezt a típust egyre jobban össze az értelmiség olyan tagjaival, mint az ügyvédök, gazdasítztek, papok, orvosok, földmérők, faluszájak (tehát jegyzők) és oly szigorú sorsú tanítók. Ezek között sem igen sokkal volt kevesebb az idegen vagy nemtelen származású. S ezek sem pusztán valamilyen álmodozó, lelkesült hazafiságból álltak a magyar függetlenségi mozgalmak szolgálatába, hanem, főként ott, ahol komolyabb magyar tömegekre kellett és lehetett támasz-

kodniok, érdekből is. Gazdasági, társadalmi, politikai emelkedésük záloga volt, hogy azzal a népelemmel tartsanak, amely a polgárosuló fejlődésnek akkor legtöbb jövőt ígérő törekvéseit hordozta. A társadalom alakulásának természetes törvénye szerint, erőltetés nélkül olvasztotta tehát magába akkor még, az asszimiláció e korai szakában, a hozzá húzókat. Ezért is jutott olyan fontos szerephez e korai értelmiségi körökben a tanultság, a szokás, a viselkedési formák, a nyelv s a történelem megtanulható s az érzület átérezhető nemzetisége: a magyaros műveltség.

Az átlag műveltsége nem volt túlságosan magas. A jávaréteg azonban friss szellemi erőkkkel rendelkezett. Művelődésünk kitűnő munkásai — a forradalomnak és a szabadságharcnak is jelentős közharcos tömegei — kerültek ki e jegyzők, kereskedők, papok, mérnökök és tanítók világából. Származásuk elválasztotta őket a nemességtől, műveltségük megkülönböztette a parasztságtól; de már ifjú korukban, nemegyszer külföldi útjaikon, megkapták a művelődés lázát és környezetük mozdulatlanlanságát a szellemi világ sugalmaival tették mozgalmassabbá. Közülük került ki Szalontán is a kaszinó tagsága, amely a reformvággyal átítatódó vidéken a haladás minden törekvő elemét egyesítette egy időre.

Figyelemre méltó, hogy Szalontán csak egy kaszinó volt: nyilván azért is érezte jobban magát Arany segédjegyzőként ott, mint később tanárként Nagykőrösön, ahol állásával járó rangja szerint az ízlésétől és értékrendjétől annyira távolálló külön „úri” kaszinóba kellett beiratkoznia. Szalonta társadalmának megfelelően értelmisége is egységesebb volt. Abból a körből került ki Arany szalontai társasága. Egy Szilágyi István nevenapjára szerzett tréfás versezet Epilógusában megörökítette annak a férfikompániának alakjait, amelynek alkalmi tagja lehetett: az ünnepelt rektor mellett említi Csere József kántort, Pécsi Lajos fűszerest, Zwiczel József chirurgust, Rozvány András, Zsugovics Demeter boltost, Papp Imre üvegest s Fekete Mihály esküdtet. Figyelemre méltó e társaság nemzetiségi és foglalkozásbeli összetétele. Mert Arany nem poharazó barátokat talált köztük; ilyeneket nem is keresett soha. Ennek a rétegnek műveltebbjeitől kapta tanultságának, viselkedési kultúrájának igen lényeges elemeit, az életformájának társadalmi kereteit meghatározó első társasági szabályokat. De köztük találta meg csekély számú politikai szövetségét is.

Igen jellemzők ebben a vonatkozásban 1848-ban történt követté-jelölésének s választási kudarcának körülményei. „Az értelmiség öt fényes sikerű irodalmi működéséért — jegyezte fel a történetet Rozvány György — városunk dicsőségének tartotta . . . feleslegesnek tartottuk az értekezleteket, zászlókitűzést, sőt még a legártatlanabb korteskedést is mellette. Csalódtunk . . . A szolgaság jármából csak az imént felszabadult nép — parancsszóra — iszonyúnak kiabálta (ellenjelöltjének nevét) a neki nehezen kimondható Toperczer név helyett a Topócsit. . . Mi néhányan, akik ott maradtunk, csak azért szavaztunk le Aranyra, hogy az ajánlásra törvény által kívánt tíz névnek a választói lajstromban nyoma legyen. Ezek nevei: Kovács Gáspár és Szász György E. Gyarakról, Popovits Demeter román lelkész és Márkovits József román tanító Oláh-Homoródról, Poynár Illés román lelkész és Pap Tógyer, Dávid Koszta közlakosok Madarászról, Ladányi Gedeon tanár, Károly Sámuel orvos, Birizdó József ügyvéd, ifj. Balogh János birtokos, ifj. Bajó János jegyző, Molnár István előljáró-tag és én, Rozvány György ügyvéd Szalontáról, Zay István tisztartó Sarkadról”. Még ha feltesszük is, hogy a román értelmiség képviselőit a velük egy felekezethez tartozó Rozvány György szervezte Arany szavazói közé: az együttes összetétele akkor is igen sokat mond a költő társadalmi hovatarozásáról.

Egyelőre azonban még csak a Rozvány-házban folyó nevelősködés elvállalásánál tartunk. Két évnyi korrektorkodás annyira helyreállította tekintélyét, hogy továbblépésre gondolhatott. 1839 januárjában tehát, bár fizetésemelést ígértek neki, lemondott állásáról. Leköszönő levelében két indokot említt. Az egyik a későbbi örök panaszt előlegezi. „Nem érzek magamban erőt, hogy egy ilyen terhes pályán halálomig megmaradhassak, hogy azt mindig

egyforma kedvvel és szorgalommal folytathassam." A másik ok konkrétabb: a tanítóság igénybe veszi minden percét, pedig „gazdálkodás nélkül, mint házas ember, ki nem jöhetek, nőtlenül maradvá pedig még mindig csak ott leszek, ahol most vagyok.”

Huszonkét éves lett éppen; a helyi szokás szinte előírta s a maga természeté is azt tanácsolta, hogy megnősüljön. Jelöltje is volt: 1839-től számítja egy 1869-ben, Karlsbadban, nyilván a nevezetes évfordulóra feleségének szánt, sajnos, töredékül maradt versében „lelki frigyét” Ercsey Juliannával. Vezető állásra végzettség nélkül nem számíthatott az iskolában. A főszolgabíró irnoki állást ígért; ez jobb előmenetel lehetőségével, saját lakással, a „rendes emberség” körülményeinek jobb elérhetésével biztatott. A főbíró szavát szegte, ő hoppon maradt. Szerencsére otthonra talált Rozvány Józsefnél. A görög boltos társai az akkoriban is divatos intrikák egyikével akartak borsot törni a tekintélyes — és hiteles mérleggel mérő! — kreskedő orra alá; Arany, akit paszkvillus írására szerettek volna felbérelni, visszautasította a rosszízű megbízást. Ezt nem tudva, pusztán nevelői jóhíréért bizta a házukba már bejáratos fiatalemberre Rozvány József 10 éves leányának, Erzsébetnek nevelését. Amikor az elhárítás kiderült, akkor nevezte a titkot eláruló mészáros „szent-ember”-nek Aranyt. Ezt a nevet mindvégig megtartotta a családnál.

A Rozvány-ház, ahol a két fiúval egy szobában lakott, nem volt palota, de Szalontán az ápoltság polgári otthonok közé számíthatott; rangos helyen állt: a város közepén, a főtemplom mellett. Arany nem csak otthont, hanem nyugalmat is talált benne. „Atyám, anyám s bátyám nem a háznál levő boltban folytatták napi munkájukat — írja erről a család visszaemlékező tagja —, én magam is távol voltam iskoláim folytatása végett. A több lakrészrel bíró háznál csak a nagynéném s kis nővérem voltak rendesen otthon. Arany . . . szabad idejét, nyugalmas csendben, tanulásra használta fel. Tanult oly szorgalom- és kitartással, minőt én senkitől nem láttam s nem is hallottam. Ő volt, ki házunknál utolsó oltotta el a gyertyát és első gyújtotta meg.” Nevelői munkáját ott is éber lelkiismerettel, találatlány okossággal látta el: kis növendéke számára készített tanterve kiváló nevelőérzékéről tanúskodik. A háziak szeretetteljes megbecsülése mindenképpen hasznára vált: először volt családtagként kezelt részese olyan kitűnő rendben tartott polgári otthonnak, amelyben sok világlátott ember fordult meg, s amelyben „az a világot és az egész emberiséget szeretettel keblére ölelő vidámkedélyű ember” lehetett, akire a „morózusnak látszó” pesti nagy emberről szólva, oly szeretettel emlékszik vissza az egykori lakótárs.

S főképpen hasznára volt a ház okos és céltudatos asszonyának barátsága. Christian Persida annak a kemény akaratú, tiszteletet parancsolóan szorgalmas, nagyvonalúan takarékos polgárasszonytípusnak megtestesítője volt, amelynek annyi család köszönhette a múlt század folyamán felemelkedését. Ismerte a világot, amelyben élt: szorgalmának, szervezőképességének, okos számításának eredményét a közvélemény, ha irigyelte is, megbecsülte. Igen valószínű, hogy a műveiben feltűnő katonás nagyasszonyok nem egy vonását róla mintázta a költő. A fiatalember azonban nyilván azért volt leghálásabb neki, mert a maga ügyvévé tette s mindenképpen támogatta törekvését, hogy Ercsey Juliannával kötött „lelki frigyét” valósággá tehesse. A Rozvány-család emlékezete szerint, ismerkedésük is ott történt. Rozványné nagyon pártolta az ügyvéd árváját, kinek nagyapja esperes volt Szalontán, s akit jómódú rokonai neveltettek. A lány szinte anyja helyett anyjaként tisztelte „szívből imádozt kedves Nénjét”; halálakor ezt írta: „mint fiatal árva leánynak, kinek semmije nem volt, pártfogóm és oltalmazóm a mások bántásai ellen, amikor jót tehettem velem, azt gyakorolta is . . . Nem halhatott volna meg valakim, akinek elvesztése mélyebb fájdalmat üthetett volna sebzett lelkemen.” A világ dolgaiban jártas, okos asszony meg tudta mérni a házasság mellett szóló érveket, s amikor áldását adta a fiatalokra, a szalontai közvélemény egyetértését is kifejezte ezzel.

A Kölesér utcai kis parasztházban született, s a félbenmaradt tanulmányokkal, oklevél nélkül hazamenekült Arany számára mind társadalmi, mind gazdasági vonatkozásban

emelkedést jelentett ez a házasság. A lány tekintélyes családból származott; nagyapja, apja, ügyvéd fivére is a helyi honoráciornemességhez tartozott. Arany nem számíthatott különösebb előmenetelre, de arra építhetett, hogy kettejük örökrészét összesítve, a „gazdálkodással” valamelyes tisztességes mellékjövedelemre tehet szert. Az árvalány részéről sem volt azonban oktalanság a törekvő, talentumos, a köztiszteletet hamarosan visszaszerzett fiatalembernek nyújtania kezét.

Különösnek látszhatik egy költő házasságának történetét ilyen mozzanatokkal kezdeni. Az ő életükben azért kell így eljárnai, mert, mint annyi cselekedete Aranynak, házassága is a közösség egyetértésével történt. S ez az egyetértés fontos volt neki. Tévedne, vagy ferdtene persze, aki az ő egybekelésüket ezért érdekházasságnak nevezné. Kétségtelen, hogy vonzalmuk alapja szerelem volt, s bizonyos, hogy ez a vonzalom életük folyamán csak mélyült, erősödött. Egymásra találásukban tehát döntő szerepet játszott az érzés. Mindketten a házassulandók korába-sorába került, csinos, formás, kedves fiatalok voltak. A kortárs így írja le Juliannát: „szép, szőke, piros arcú, egészséges, gömbölyű testalkatú és szép lelki tehetséggel megáldott hajadon.” A költőt így jellemzi: „ép testalkotású, jól fejlett ember volt, közepesenél valamivel magasabb. Csontszerkezete, kidomborodó izmai viszonylagos erőt mutattak alkatával. Mint férfi, erős, szabályosan két oldalra hajló, végén csinosan felhajló bajuszával, az erős természetű férfiak sorába volt vehető.”

De ugyancsak Rozvány utal Arany egyéniségének olyan vonásaira is, amelyek akkor nyertek határozott keménységet: „midőn Juliskája iránti szerelme felgyulladt — ekkor már lényének legerősebb része, a *jellem* volt nála engagsirozva. Ekkor ismét más gymnastikát kellett neki gyakorolni: a *plátói szerelmet*, mondhatnám *reménytelen szerelmet* . . .” E reménytelenség oka nem a szerelem viszonzatlanságában volt, hanem a költő anyagi nehézségeiben. Az ő szerelmük nem lehetett „kacér, frivol” még gondolatban sem. De nem lehetett hangos sem. Nem a kisváros szokásrendje tette ezt főként lehetetlenné, hanem a szerelmesek természeté. 1861-ben így emlékezett vissza erre Arany:

Én is szerettem: oh, ez édes emlék
Szívemre most is oly enyhítve ömlék!
De halkan, zaj ne'kül . . . mint a virág
Egymásra hajlik és hangot nem ad
Midőn felpattan illatos pora
S előnti a kéj boldog mámora . . .
Nem kiabáltam a természetet,
Csak érzém, mit szívembe ültetett.

A lelkiekben is sok rokon vonás, az ízlés, erkölcsiség azonossága kötötte őket össze: a szerelemről más, hagyományosabb felfogásuk volt, mint az akkoriban divatba jött szerelmes költőknek: viszonyuk értelmét nem egyéniségük hangsúlyozásában, a szokások elleni lázadásuk szenvedélyességében, a nyilvánosság előtt lejátszódó érzelmi parádében látták: boldogságukat egymás boldogításában keresték. A „lelki frigy” kötésének harmincadik évfordulójára írt emlékvers is azért maradt tán félbe, mert ami azután következett, túl intim, túl „szokványos”, „költőileg” még egy magánhasználatra szánt versben is szegényesnek látszott.

Árva voltál, én szegény:
Nem volt messze olyan össze-
Illő pár a földtekén.

Sok minden előlegezheti ezekben már a feleletet arra a gyakran feltett kérdésre: miért nincs Aranynek közvetlen, első személyű szerelmi lírája? Természetesen csak erre. Mert más kérdés a szerelem Arany költészetében. Ez utóbbiról máskor lesz szó, akkor, mikor a szerel-

met ábrázoló műveivel találkozunk. Ezek azt bizonyítják, hogy az emberi életnek ez a talán leggazdagabb élményrétege rendkívüli árnyalatossággal jelentkezik Arany költői világában.

De személyes szerelmi lírája valóban meglepően szűkszavú, töredékes. Az ezt magyarázó két fajta felelettel szolgálnak. Egyik feltevés szerint a költő „paraszti szemérmessége” az ok. A másik magyarázatot körülbelül így lehetne összefoglalni: Ercsey Julianna túl egyszerű, szintelen s kezdetleges egyéniség volt ahhoz, hogy a költő ihletője, szerelmének mindig életbentartója legyen. Arany tehát — bár nem kereste — elfogadta egy-egy méltóbb nő ihlető befolyását, s mert mindig vigyázott, hogy ne adjon okot semmiféle asszonyi panaszra, pletykára, fel-fellobbant érzéseit csak rejtetten, áttételesen juttatta kifejezésre. Arany esetében azonban ez a kérdés is csak első látszatra egyszerű; a valóság az ő összetett, a nyugodt külső mögött mélységes ellentmondásokat rejtő személyiségének megfelelően: sokkal bonyolultabb.

A szemérmességet legfeljebb valamilyen legendás parasztság legendás jellemvonásának lehet minősíteni. A valóságban ez is szoros összefüggésben van a társadalmi szokástörvényekkel, a nemzeti, földrajzi, gazdasági viszonyok megőrző s változtató erőivel. Az, hogy a népköltészet egyik legvirágzóbb területe általában a szerelmi tárgykörű költészet, s hogy ezt nem mindig a patyolatfehér tárgyak s kifejezések jellemzik, ebben a vonatkozásban legalábbis elgondolkodtató. Igaz, hogy a népi szerelmi líra nagyon is személytelen; mindig általános értelmű jelképekkel beszél. De Arany költői természetének nagyon is megfelelt az effajta áttételezettség: a népköltészetnek ezt a területét is jól ismerte, a belőle merítő műköltészet java természet nagyrabecsülte, eszközeit, tanulságait saját költeményeiben is felhasználta. Ha akart volna, írhatott volna ilyen típusú szerelmes verset eleget; írt is néhányat, de nem személyes ihletűt. Helyesebb nyomon járunk, ha meggondoljuk, hogy a házastársi versek a népköltészetben inkább a tréfás, sőt goromba válfajokban tűnnek fel: szerelmes alig akad. Ahogy a természet, a népelet rendje is mindennek megszabja a maga idejét: a szerelmet is. A szerelmes népdalok zömében legény szól a leányhoz, vagy lány a legényhez; férjek és feleségek általában az élet derűs vagy komor jeleneteiben egymáshoz tartozó társakként, a családi élet szerepeiben jelennek meg.

Aki Arany szerelmi életében s töredékes, áttételes szerelmi költészetében paraszti-népi vonásokat keres, leginkább még ilyen irányban kereshet. Bár tudni kell, hogy a szerelmes kapcsolatok házastársi kapcsolattá alakulásának ez a puritán, tárgyilagos átváltozása, amely az Arany-házaspár viszonyát is jellemezte, a XIX. század első felének polgári világában szinte még szigorúbb formák közt ment végbe. Arany egy — a kor kategóriái szerint — polgári körülmények, szokások, erkölcsi elvek szerint nevelt lánynak udvarolt, a kisvárosi-polgári szokásrend szabályai szerint. Amikor elérkezett az ideje s amikor a körülmények lehetővé tették, megházasodott. Érzéseit azontúl családja kötötte le, s családi érzései nem voltak kevésbé forrók a szerelmiéknél.

A félremagyarázásra bizonyos mértékig maga is okot adott. A lírára biztató Petőfinek ezt írta 1847 szeptemberében: „bár családi életemben a boldogabbak közé számítom magamat, ez a boldogság mégsem olyan, hogy kitörő örömet versbe önteni, hanem csak olyan, hogy jóltevő melegét folytonosan érezni lehet. Aztán meg e boldogság is csak viszonylag, a családi életet illetőleg létezik, azonkívül, ha az élethez mérjük, merő boldogtalanság és nyomorúság.” Ezt csak olyan magyarázó kicsinyelheti le, aki a családi érzéseket kisebb jelentőségűeknek minősíti a szenvedélyes, rendkívüli, problematikus szerelméinél. A családi érzések Arany lelki világában különösen fontos szerepet játszottak. Természetes, hogy megfelelő környezetben magukhoz hasonítottak minden rokon jellemű érzést, tehát a szerelmet is. Jellemző, hogy leggyengédebb versei közül is kitűnnek mélységes személyességükkel, melegségükkel a leányához, Juliskához s unokájához, Piroskához írottak.

Arra, hogy Arany másutt keresett valamilyen — bármily áttételesen kifejezésre jutó — pezsdítő-vigasztaló érzelmi kalandot, semmi bizonyíték sincs. A *Bolond Istók* második

énekének Klárcsi-epizódja — amelyben a tiszta szívű Istók így búcsúzik az őt légyottra hívó kacér kis színésznőtől: „Késő van, instálom” —, az efféle pletykák kedvelőinek egyik csemegeje, akár valóságos történetet idéz fel, akár kitalált mese, mindenképpen annak bizonyítéka, hogy Arany már kalandos ifjúkorában is „az olcsó kegyet megutálá, mint borban a legyet”. Az *elvesztett alkotmány* idehúzó kínos-groteszk emlékfoszlányai, jelenetei, de az egész életművében, bár hangsúlyozott epikai személytelenséggel ábrázolt mozzanatok is ugyanezt erősítik meg. A Kapcsos könyv versei közt olvasható „Mária! Bűneid meg vannak bocsátva!” a nagyszívű öregember bölcsességének, „szívmoráljának” a szabályt erősítő megnyilatkozása.

A Rozvány Erzsébethez kapcsolódó feltevések inkább a Rozvány-család büszkeségétől diktált-örzött hagyományra támaszkodnak; s csak annyi igazság lehet bennük, hogy Arany egyes nőalakjainak, főként Rozgonyi Piroskának megmintázása közben élénken maga előtt láthatta egykori kedvenc tanítványának szép alakját, nemes jellemét s főként szomorú sorsát. Ha volt ott a barátságnál, kedves jó tanár s tanítvány érzelmi kapcsolatánál forróbb vonalom, ilyen legfeljebb Betti szívében támadhatott, akinek boldogtalansága indokolta tette, hogy a hozzá nem való s csak szótartó büszkeségből vállalt férj mellett eszményre magasodjék egykori mestere, a „szent ember”. A Tisza Lajosnéval, Hollósy Kornéliával, Wohl Jankával kapcsolatos feltevések nevetségesek. A Tisza Domokos anyjával váltott levelekben csak a pletykaéhes rosszindulat láthat többet a gyermekét imádó anya s a tanítványát szerető tanár közös tárgyra irányuló lelki kapcsolatánál. A Hollósy Kornéliához szóló vers ihletője a hazaszeretet; a Wohl Jankának írott játszói emlékkvers pedig ugyanolyan szójáték-ötletre épült rögtönzés, mint a „mondacsok”, „szösszenetek” legtöbbször.

De Ercsey Julianna nem is adott sem okot, sem alkalmat efféle kalandra. Szépségét, kedvességét, odaadó gondosságát mindvégig megőrizte; utolsó, öregkori arcképéről is finom vonású, nyílt és okos szemű asszony néz ránk: a gondok csak elmélyítették, nem keményítették meg tekintetét. Lányszívének szerelme ugyanúgy alakult át a feleség és anya szívében családi érléssé, mint férje szívében az ifjúkor „zománcos-tiszta érzelme”. Olyan értelemben, mint Júzia Petőfinek, nem volt műzsája, munka- és szereptársa férjének. Erről Arany szót is ejt 1847. II. 8-án Petőfinek írt levelében. „Az én nőm se nem fest, se nem zongoráz, se nem öltözik tízszer napjában; de Petőfit olvas, jó anya s jó magyar gazdasszony.” Annak az ellenérzésnek, amellyel az Arany-családban jó ideig viseltettek Júlia iránt, ennek második házassága mellett, főként a költő-feleség szerepéről s általában a női hivatásról vallott eltérő felfogás volt az oka. De Aranyné a maga körén belül hozzá illeszkedett-nőtt Arany növekedéséhez: az Akadémia palotájában levő főtitkári lakásban is, bár puritán, de a hivatal tekintélyének megfelelő szellemi és házirend uralkodott. Az „elélhetés gondjait” együtt viselték; a különben bohém Rozvány a fiatalasszonyról is a teljes tisztelet hangján mondja: „a háztartást oly gondos takarékossgal vezette, hogy férje, szerény fizetése mellett . . . soha sem jött pénz-zavarba, . . . nyugodtan foglalkozhatott szellemi munkáival.” Ha Arany okos és szerető házastárs volt, az volt felesége is. Családi perpatvarról még az effajta pletykák kedvelői sem tudnak hírt adni az ő esetükben. Aranyné tudta, kivel él együtt; szerelme odaadó gondossággá növekedett; örömmel szentelte magát nagyember-férje gondviselésének. Az a tartózkodó szerénység, mellyel a magát rejtegető géniusz mellett élt, s amellyel sem feleségként, sem özvegyként soha sem kívánt magának akár társadalmi, akár anyagi előnyt biztosítani, különösen rokonszenves vonása egyéniségének.

Ercsey Julianna nem lehetett műveletlenebb a fiatal Arany látókörébe eső egyetlen lánynál sem. Értelmes volt, tanulékony, szerény modorú, a maga világában finom ízlésű. Arany így is közeledett hozzá: udvarló figyelmességei szellemi természetűek voltak. Rajzokkal, versekkel kedveskedett a lánynak. Voinovich Géza még látta a figyelmességnek e jeleit, amelyeket a szerető kegyelet megőrzött, Budapest 1945-ös ostroma azonban elpusztított. Így írja le őket: „30-ban az akkor divó társasjáték kérdéseit és feleleteit írja le gyöngybetűvel egy füzetbe s utolsó lapjára egy verset rejt; lemásolja Vörösmarty Túlvilági kép-ét, Garay-

nak Lánykám szeme, Bajzának Éjféلكor című költeményeit néhány más szerelmes verssel együtt . . . egy füzetbe, melynek maga festi színes borítékját, ráírva: Koszorúcska őszi virágokból. 1838—39-ben, újévi köszöntőképpen kis koszorút fest, benne rózsa, tulipán és hajnalka közt ott a nefelejcs; pirossal írja a füzér közepébe egyszerű jókívánságát: Boldog új évet!!! s alá neve kezdőbetűit . . . Leírja Schiller Harang-ját Szenvey fordításában s egy kis francia vígjátékot, La Peyrouse címűt.” Ezek a versek nem a régi, gyermeki, ifjúságát körülvevő költészetből, hanem az újból valók! Az akkor modern, romantikus stílus szellemében készültek ránk maradt eredeti udvarló versei is. Azt bizonyítják, hogy még nem egészen a saját hangján szól ugyan, de olyan társaságén, amely a műveltek közé sorolja magát. Ha tehát főleg megbízható élettársat, házias leányt keresett is magának, semmi esetre sem olyat, mint alig néhány évtizeddel előtte Berzsenyi Dániel, aki tudatlanságban vette feleségül asszonyát, s abban is tartotta meg haláláig.

Egy mozzanatról azonban — mely egyébként Arany egész életét, pályáját, művét olyan mélyen jellemzi — nem feledkezhetünk meg, ha a feltett kérdésre teljes feleletet keressünk. Az a fiatalember, akiben akkor már „lényének legerősebb része, a *jellem* volt engazsirozva”, figyelt a közvéleményre. A férfi, aki „nagy volt férfijellemnek”, olyan nőt választott feleségül, aki „nagy volt női jellemnek”: a szerelem mindkettőjükben családi érzéssé s kötelességtudássá alakult tehát. De mindezek mélyén ott hatott a költő lelkében az a gyermekkorától beléidegződött erkölcsiség, amely a lelkiismeret nyugalmát tette a legfőbb emberi értéké s az a keserű próbákon szerzett tapasztalat, amely azt tanácsolta-parancsolta: ahol a becsület s a lelkiismeret engedi, jobb kitérni, mint megütközni. Arany azért felelt már ifjúkorában a világ durva, sokszor csak zavaró érintésére elzárkózással, mert túlérzékeny természettel született s keserves tapasztalatokat szerzett már gyermek-s ifjúkorában. Lelke nyugalmát féltő riadozása, hajlama a néma kitérésre később még csak nőtt. Ezért tudta oly szívszorító hitelességgel felidézni az „elbujdosó erényt”. Ezért vágyott „kunyhóba és vadonba” az Akadémia palotájából. Futott, zárkózott a szenvedély — minden szenvedély! — elől, melynek fellángolását, pusztító viharát s oly sokszor: sorvasztó paráználását és kietlen kihamvadását csak alakjaiban szerette — s merte igazán — megmutatni. Kalandot sem vére szavára, sem ihletforrásként nem keresett.

*

1839 őszén a szalontai másodjegyző „végső elyengülésre jutván” s a tüdőbeteg irnok is teljességgel munkaképtelenné válván: a főjegyző arra kérte Aranyt, járjon be hozzá segíteni. Így lett, mint Bolond Istók, „jegyző helyett is ő a tollas”. 1840 tavaszán, amikor a főjegyző lemondott, az egyik szomszédos faluból hozott új „öreg nótárius” mellé „kis nótárius”-nak választották meg. Ezzel nemcsak tekintély, hanem fizetés és lakás is járt. Az a lakás nem volt nagy, de az általános viszonyokhoz mérten tisztességes: két szoba, konyha, mellékhelyiségek, udvar, istálló, kis kert is; ahogy az akkori kisvárosokban szükséges és szokásos volt. A házat rendbehozták: „kitakarításáról Arany néne, a jólelkű Jámborné éppen úgy gondoskodott, mintha saját gyermekét házasítaná. A szobák bebútorozását pedig Arany megtakarított kis pénzecskéjéből és Juliska kis hozományából ismét jólelkű asszonyok eszközölték . . . szerényen, de tisztességesen. . . ” idézi fel a kortárs az ifjú házasulandók körül szíveskedő-segítő kalákat. 1840. november 19-én tartották az esküvőt: Arany huszonhárom éves volt, felesége huszonegy. Hamarosan megjöttek a gyerekek: 1841. augusztus 9-én született Juliska, 1844 március 24-én László.

A fizetéséről szóló híradások közt némi eltérés mutatkozik: sógofa, Ercsey, valamivel kevesebbre teszi mint Rozvány. Bizonyos, hogy nem volt nagy, de okos beosztással elégséges a megélhetésre s nagyobb annyi egykorú értelmiségi családnál. A terménygazdálkodásból élő városban szokásos és érthető módon főként „természetbeni”-ekből — lakás, kert, legeltetési jog mellett 12—16 köböl búza, 8 alja-gabona, 6 szekér széna, 6—8 öl tűzifa, 20 font fagygyú-

gyertya, 8 hold szántatlan föld — állott. A pénzt tehát nagyon meg kellett nézni, de nyomorogni nem kellett: „pénzünk ugyan nincs, de búzánk termett annyi, hogy szükségétől nem félhetünk, s éhen legalább meg nem halunk egy évig s ez paraszt-költőnek elég. Borunk is lesz hozzá való” — írta Petőfinek 1847 őszén. Ezért is szánta rá magát oly nehezen az utazásra; vagy akár a legszükségesebb vásárlásokra, amire tehát készpénz kellett. Kiküldetési útjai a legpuritánabb körülmények közt folytak le, néhány fennmaradt költség számlája szerint, fillérekre is tekintő takarékossgal. Szalontán idegződött belé egész életére szóló erővel a megélhetés gondja. „Hogy jelen körülményeid közt hozzám nem farsangolsz, azt igen jól teszed... Légy takarékos a fősvénységig, néhány nap múlva ketten lesztek, néhány év múlva többen lehettek, s nem tartok nagyobb vétket, mint midőn családfő két marokkal szórja gazdagságát. Mert sajátját tékoználni mindenkinek joga van, de nejét s gyermekeit megfosztani senkinek sincs.” Ezt nyilván nem azért írta 1847 őszén Petőfinek, hogy elhárítsa annyira óhajtott látogatását, hanem azért, hogy figyelmeztesse azokra a kötelességekre, amelyeket magára nézve is áthághatatlanok tartott.

Ezen a téren is találkozhatunk azzal a különös, a valóságot személyes tapasztalatai s kedélyvilága szerint átforgató szemlélettel, amely annyira jellemzi életének más alapvető kérdéseivel kapcsolatos megnyilatkozásait is. Tagadhatatlan hogy ötvenéves koráig nem volt olyan vagyona, jövedelme, amely biztosíthatta volna neki és családjának a gondtalanságot. De az is tény, hogy komoly anyagi nehézségei szegényember korában sem lehettek. Nincs a kortárs-költők között egyetlenegy sem, akinek körülményei az övéinél ebben a vonatkozásban is rendezettebbek lettek volna. Szalontán házat, kertet tudott szerezni; ott 1864-től három évig kétszáz hold körüli birtok „földesura” is lett; bár ezzel több gondja volt, mint öröme. Szükséget sem Nagyörösön, sem Pesten nem láttak. Az Akadémia főtitkára megengedhette magának, hogy jó előre elhárítsa az elsőül neki szánt nagy összegű nemzeti ajándékot. Amikor meghalt, az örökséget többre becsülték százezer forintnál: ez akkor igen komoly vagyonnak számított. 1865-ben ezt írta leányának: „Ha kincseket nem is, annyit szereztünk mégis, ami megmentene a koldulás szégyenétől.” Miért merül fel mégis állandóan, még az utolsó évek folyamán is mindegyre az „elélhetés gondja”, miért nem tudja odahagyni a terhes, fojtogató hivatalt még jó tíz esztendeig, s miért zárul a *Tamburás öregúrban* festett önarckép ezzel a kétségsbeejtő strófával:

Gyakorold is, amit valaha tudtál,
Hasznát veheted, ha nyomorba jutnál;
Ha kiülsz, Öregem! vele útfélre,
Hull tán kalapodba egy-egy fillérke

„Pofonegyszerű” felelet erre a kérdésre is elhangzott már: takarékoságában, a koldus-sorstól való félelmében — eszerint — paraszti ridegsége, kishivatalnoki kicsinyessége, örökre gyanakvó óvatossága nyilatkozik meg. Azt gondolom, a magyarázat ez esetben is összetettebb. Nyilvánvaló, hogy Arany vállalta a paraszti-kisvárosi élet vastörvényeit. Van tehát életében és egyéniségében sok kispolgárinak minősíthető elem. De oly korban élt, amelyben a tulajdon, jövedelem, megélhetés előfeltételei s értékrendje óriási változáson ment át: a rosszul számító, meggondolatlanul élő gazdag családok egész sorát láthatta valóban koldusbotra jutni. Nagyon jól tudta, mit jelent a paraszt-társadalomban a föld, a kibontakozó korai kapitalizmusban a pénz. S tudta, mit jelent a környezetnek, a hivatalnak, a politika s a gazdasági élet egyre személytelenebb s könyörtelenebb befolyásának kiszolgáltatva lenni. Mit különösen a komoly tömegbázis nélkül felnövekvő értelmiség körében, mit a „tolla után élni” kénytelen író számára; főként, ha ez mindennél többre tartja az írásaiban és cselekedeteiben megnyilatkozó erkölcsi függetlenségét, a lelkiismeret nyugalmát.

A körülményeinek s természetének leginkább megfelelő megoldást tehát így alakította ki: az ember éljen meg hivatalnoki munkájából, hogy a költő független maradjon. A hivatalnok viszont legyen mindenben mintaszerű, hogy megbízhatóságával váljék nélkülözhetlenné s hozzáférhetetlenségével is feddhetetlen legyen. Egész életében azért hivatalnokoskodott, mert ott talált aránylag legnagyobb védettséget. Végül azonban már olyan szükséglete lett a hivatalnoki munka, amelyhez rögeszmeszerűen ragaszkodott. Aprólékos pontossággal ügyelt minden elszámolásra s arra, hogy a hozzáférhetőségnek még csak árnyéka se érje. Inkább több munkát vállalt a kötelezőnél s maga végzett el sok mindent abból, amit nyugodtan másra bízhatott volna. Mentől öregebb lett, annál nehezebben tudta aztán már nélkülözni a hivatalviseléssel együtt járó biztos jövedelem megnyugtató érzését. A szabadságharc leverése után azért is vállalt — kitevéve magát a nemzeti érzésű közvélemény megvetésének — irnokságot „Haynau szolgabírájánál”; a Pestre költözésre ezért határozta el magát oly nehezen; s az Akadémián is ezért hordozta oly sokáig, végleg fölöslegesen is a „csőrömpölő láncot lábain”, — ahogy hivatali munkáját már 1847-ben jellemezte Petőfinek írt egyik levelében.

A lélektan jól ismeri egy-egy gondolat, érzés, hangulat szinte kényszerképzetté növekvő beidegződését. Olyan emberekben, akikben az élnék képzelet aggodalmas óvatossággal, az élettapasztalat sérülékeny érzésvilággal párosul, gyakran találkozunk ilyesmivel. Arany egyéniségétől sem voltak idegenek ezek a makacs téveszméket mindegyre megújítva hordozó érzelmi görcsök. De ne feledjük el: látott apa nélkül maradt árvákat elzúlleni, látta, milyen siralmasan ütöttek ki az — akár jelentős írók árváinak megsegítésére is kezdeményezett — társadalmi megmozdulások; s tudta, mi várhat a vagyontalan öregekre, még ha derék gyermekeik vannak is. Fizetése, legalábbis élete első felében, éppen a legszükségesebbre volt elég; ezért keresett ő is, mint körében mindenki, mellékjövedelmet. Ő mindig olyat, ami összefért hivatali tisztességével: kertészkedést, gazdálkodást, hivatali, írói, tanári különmunkát; amikor lehetett: a pénzbefektetésből származó hasznot, haszonbért, kereskedői nyereséget, kölcsönkamatot. Könnyen meg is kapta ez utóbbiért az „uzsoráság” vádját, ahogy az anyagiaságát is megkapta takarékos életmódjáért. Holott a nyugdíjtalanság korában csak olyasmivel igyekezett családjá anyagi biztosítottságáról gondoskodni, amiért a környezetébe tartozó ügyvédek, kereskedők s más szabad foglalkozásúak elismerést, közmegebecsülést kaptak. A „kölcsön-üzletek” egyikéről egyébként így számol be Rozvány: „Arany, midőn összes műveinek kiadását eladta, nagyobb összeghez jutott. Ebből elhelyezett 10 ezer forintot egykori tanulóúrtára, szalontai Pápai Ferencnél. Ez a Pápai, ismeretes lévén ezen körülménnyel, hogy egy rokonom melletti szerencsétlen kezesség vagyonomat megrendítette, ő maga ajánlotta fel nekem Arany tőkéjét... Arany pénze tehát néhány évig nálam volt. Ekkor meg én jutottam tudomására, hogy szalontai Kenyeres János... az uzsorások kezébe került, én szólítottam meg... hogy az Arany pénzét neki átadhatom... E pénzt végre Kenyeres örökösei fizették vissza Arany örököseinek... Arany... a törvényesnél mérsékeltebb kamattal is megelégedett”.

*

Tíz évig szolgálta városát mint másodjegyző. Főnökei általában passzív, kényelmes emberek voltak, már csak azért is szívesen rábíztak mindent, amit csak lehetett. Világosan olvasható, gyöngybetűs írása kezdettől fogva nevezetes volt; gyorsan, pontosan, a lényegyet egyszerűen áttekinthető módon fogalmazott: jegyzőkönyvvezetőnek is ő bizonyult a legalkalmasabbnak. Amit nem ismert, annak alapos tanulmánnyal utánajárt; jogi könyveket már régebben forgatott, most megtanulta az általában használtakat; az apróbb, a tanács elé tartozó vitákban, pörökben bíraskodott is. A 10 000 főnyi lakosú város hagyományos ügyintézése akkor kezdett az új termelési formákkal kapcsolatos feladatok egész sorával bővülni. A kisvárosi társadalom összetétele sem volt egészen egyenmű. A városi tanácstól függetlenül

működött a nemesek elsőfokú bírósági szerve, a hadnagyi szék, ahol a választott főhadnagy és a szék-vezetőség folytatott eljárásokat. S bár az egész város református volt, a maga körében önálló alkotmányos életet élt az egyház is, élén a presbitériummal. Arany mindhárom testület jegyzője lett; a helybeli nemesek maguk közül valónak tartották; nyilván ezért is szólították „nemzeti jegyző úr”-nak. A tárgyalásokon hamarosan kitűnt józan ítéletével, fegyelmezett, tekintélytartó modorával, nyelvtudásával: a város, a hadnagyi-szék, a parasztpolgárság s a nemesség is egyre gyakrabban küldte el ügyeinek képviselőjében ahova kellett: Nagyváradra, Debrecenbe; Bécsbe is.

Azzal, hogy az inges, városszéli parasztfiúcskából a város esze lett, nemcsak társadalmi helyzete, de az emberekhez, az élethez való kapcsolata is megváltozott. A város életének közepére került; beleláthatott sok olyasmibe, amiről azelőtt legfeljebb sejtelve lehetett. A tanuló-ifjúnak s a tanítónak is találkoznia kellett emberekkel, szokásokkal, indulatokkal s korlátokkal; a hivatalbéli felnőttnek azonban már állást is kellett foglalnia, még ha ez az állásfoglalás eleinte inkább csak tanácsadás formájában nyilatkozhatott is meg. Kicsiny világ volt Szalonta, de annak, aki odafigyelt embereire, apróbb-nagyobb csetepatéira, nagy reményű vállalkozásaira s kicsinyes lehetőségeire: tükrözte az egész ország életét. Ott is, hova — még 1848-ban is — „csak későn, csak nagyonha téved a hír szózatának egy múlt visszhangja; hol nincsen jelen, csak múltban él az élet”, megvolt azért annak a lehetősége is, hogy a helyi viszonyokat össze lehessen vetni az országos nagy mozgalmakkal. Mindez rendkívüli mértékben próbára tette, befolyásolta Arany fejlődését. Közéleti munkájának ez az első korszaka alakította ki, s szilárdította meg egyéniségének újabb lényeges vonásait.

Bebizonyosodott, hogy nemcsak szellemekben, de a gyakorlati életben is mindent meg tud tanulni s óriások munkáját képes zaj nélkül elvégezni. Ezért is lett mintatisztviselő. Nemcsak iratait köröztették követendő példaként főnökei, hanem rá is bízta magukat, sőt — ami 1849-ben egzisztenciáját, talán életét mentette meg — nyugodtan vállaltak érte teljes hivatali s politikai felelősséget. Egyszerre tiszteletet parancsoló s szívszorító látvány hivatali iratainak mintaszere gondossága, tömege és sokfélesége. A tisztviselői pályatér, amelyen élete lefolyt, inkább csak tágasságában, összetettségében és jelentőségében növekedett később: az Akadémia főtitkáráként is ugyanolyan körültekintéssel, aprólékos pontossággal, kínos felelősséggel és — saját keze írásával végezte munkáját, mint aljegyző korában.

Annak ellenére, hogy az idő s a mostoha körülmény — helyenkint nagyon erősen s minden rendszer nélkül — válogatott-pusztított belőlük, ránk maradt hivatali iratai terjedelemre nézve jóval meghaladják költői műveit. Vannak köztük nagy számban a hivatalos ténykedéssel kapcsolatos típus-szövegek — az elszámolásoktól kezdve a marhapasszusokon át az egyéni minősítésekkel kitöltött úrlapokig —, vannak teljesen személytelenek — térképek, szabály- és törvénytervezetek, hivatalos levelek —, de olyanok is, amelyekben írójuk is megjelenik, mint tanú, magyarázó, bíráló, vagy bíró; vannak egyszerű tanácsi jegyzőkönyvek, de vannak a magyar szellemi élet egy-egy területéről értékelő képet nyújtó áttekintések; s vannak a személyes megindultságot tárgyilagos ábrázolássá fegyelmező eleven tájképek, beszámolók, alakrajzok: olyan iratok tehát, melyekben már sok nyoma, sőt teljes jelenléte érezhető az irodalomszervező, a tudós, sőt a költő állásfoglalásának, személyes, formáló beavatkozásának. Annak bizonyítékai tehát, hogy Arany soha sem tudta teljesen különválasztani hivatali munkáját életének mélyebb rétegeitől, alkotó tevékenységétől.

A kutatók régóta figyelmeztettek egy-egy költői motívum forrásvidékére ez iratok közt; az egész iratanyag áttekintése után kétségtelenné válik, hogy a tisztviselői, tanári, szerkesztői, igazgatói s főtitkári gyakorlati rendkívüli mértékben gazdagította Arany írói életművét: a kettő ismerete nélkül egyik sem érthető teljességgel. A költő számára sem. Már Szalontán megszokta, hogy azt, amivel foglalkozik, „tüzetes stúdium tárgyává tegye”. Így vizsgálta meg nemcsak az elvégzendő gyakorlati tennivalókkal kapcsolatosan, hanem társadalmi, erkölcsi vonatkozásaiban is a maga szerepét mindjárt a szalontai községében. Megfi-

gyelési lényegét a nyilvánosság előtt is összefoglalta abban a cikkében, amelyet *A népművelésről* címmel Jeandor álnévvel jegyezve tett közzé a *Társalkodó* 1841. júl. 14-i számában. A látszatra igen higgadt hangú írásban felgyült feszültség ki-kipattanó szikrái azt bizonyítják, hogy a megválasztatása óta eltelt másfél évben megtapasztalhatta új foglalkozásának nehézségeit.

A nép világi vezetőinek, a jegyzőknek helyzetét vizsgálva s a felnőtt nép emberségben és közműveltségben való nevelésének lehetőségeit mérlegelve, illúziótlan véleményt mond általában mind a népről, „mely önjavát annyi esetben átlátni képtelen”, mind a jegyzőről, ki „üres idejét . . . ivással, dohányzással tölti, a nem üreset, szükségétől hajtva, szántás-vetésre használja . . . s nem fog időt szakítani, hogy bírákuraimékat oktassa, rendre szoktassa”. A jegyzők szabad választásáról és elbocsátásáról lesújtó képet fest: a nép „vajjon szabadon fogad-é akkor, midőn . . . szétnéz, de egyedet, jegyzőnek *alkalmasat* nem ismerve, de nem is tudva, mit tézzen *akalmasnak lenni*, tanácsot kér s a tanácsadó . . . valamely teremtvényét, vagy tudományos, sokszor katonai vagy más pályán, s erkölcsileg is hajótörést szenvedett rokonát, ismerősét tolja rá; — vagy . . . valamely jómadár s szájás borhős bukkánván rá . . . miután tehetségit . . . előtrombitálja, teljesíthetetlen ígéretekkel, valósíthatatlan szabadság-munkálási tervekkel magát ráhízelgi; elődje fizetését . . . bármiként megnyirbálva elfogadja s több ily csábszereket használ.” S a szabad elbocsátás, „mire a népet . . . megrögzött balítéletei, szokásaihoz való ragaszkodás vagy valamely hivatal-koldus s aljas célból áskálódó egyed, vagy . . . földesúr, tiszt, közbirtokos stb. személyeskedése bírták, mondhatnak: kényszerítették!” A javaslat, amellyel a jegyzőket függetleníteni szeretné a helyi hatalmasságoktól s megszabadítani a bevett korrupciótól: hozzáértő s hozzáférhetetlen testületre bízna ennek a népnevelésre oly fontos kérdésnek megoldását.

Neki azonban egyedül s egymagában kellett megtalálnia népnevelői hivatása megvalósításának s függetlensége biztosításának eszközeit.

Szalonta történetírói gyakran kénytelenek foglalkozni azokkal a nemegyszer vére menő összecsapásokkal, amelyek a város „nemtelen” bevándoroltjai s az ősi juss jogán tőlük dézsmát szedő „catalogista-nemesség” közt dúltak. Anyagi s illetékességi viták folytak a városi tanács és a református presbitérium között is. Arany munkálkodásának idején ezek az ellentétek észrevehetően csökkentek. Mindhárom csoport vezetőségében nemcsak jegyzőkönyvvezető „tollas” volt ő, hanem tanácsadó is: nem részrehajlás tehát a békekesség megnövekedésében az ő jóteknő befolyását látni. Ez a kiegyensúlyozásra törekvő hajlam s az egymással élők békés együttműködését szolgáló józan belátás később is mindig feltűnik Arany állásfoglalásaiban, cselekedeteiben, ha vitázó, de hozzá mégis közelálló ellenfelek ütközőterébe kerül. A szalontai hivatalviselés idején bontakoztak ki egyéniségének ezek az összetevői is. Ott szerezte meg az érdekek higgadt összeegyeztetésében szükséges taktikai tapasztalatot, amelyet oly sokszor s szerencsésen alkalmazott Pesten is, főként szerkesztősege idején. De itt kereshetjük előzményeit annak az okos hajlandóságnak is, amellyel vállalta az abszolutizmus éveiben kialakult nemzeti érdekegyesítés politikájában és munkájában a ráeső részt, mindaddig, amíg ez szellemi, erkölcsi integritását, lelkiismereti függetlenségét nem érintette.

*

Ezt a függetlenséget már Szalontán is magatartásának annyira jellemző kétarcúságával s jellemének e kétarcúságban is mindvégig érvényesülő következetes egységével biztosította. Ismerte az embereket, s közelebről ismerte a szalontaiakat. A társadalmi nyugtalanságok, a politikai feszültségek sűrűsödése idején, élete egyik nehéz szakaszában, 1845. aug. 1-én, ezt írta Szilágyinak: „Én elszigeteltem magam tőlük”. Hogy ez nem valami végleges szakítást, belső emigrációt jelentett, bizonyítja mindjárt a következő mondat: „Családomnak, hivatalomnak élek” Nem tudott, s nem is akart kiszakadni környezetéből. Életének külső körülményei olyanok voltak, mint a hozzá hasonló tisztviselőkéi, értelmiségiekéi. Ahogy *Bolond Istók*-beli alteregójáról írta:

Mellesleg olt fát, burgonyát kapál,
Hizlal malackát, csak könyvet nem olvas,
Bírákkal a közügyben elpipál . . .
Bucsuztató verset ha irogat
Embernek gyászost, disznónak vigat.

Nem vonta ki tehát magát a társasélet elfogadható megnyilatkozásaiból sem; részt vett ben-nük; maga is megülte a névnapokat, ünnepeket. Szolgálot tartottak ugyan, de felesége, ha kellett, megfejté a tehenet, s nem tűrte, hogy más főzzön a családra.

Megtartotta azonban a távolságot, amelyet hivatala is megkívánt. „Beszéde kevés volt. Sohasem mondott többet, mint amennyi szükséges. Soha indulatba nem jött, hevesebb szavakra soha ki nem tört” — jellemzi egy kortársa; s azt írja, az utcán járók csak „rideg, mozdulatlan, komoly arcvonását látták. Részhajlatlansága, fitogtatás nélküli rátartisága az alamuszissággal s pökhendiséggel szemben egyaránt higgadt férfiasággal nyilvánult meg. A kortársak kiemelik megvesztegethetetlenségét. Egy „híres, hatalmas nő, aki minden ügyeiben maga járt el s kitől a hadnagyai szék, a tanács rettegett”, mikor Arany elintézte kérését, így mondott köszönetet: „azon felül is köszönöm”. A fejüket gyanakodva felűtő tanácsstagok így hallhatták a nyugodt, gyors visszakérdést: „Kérem, nemzetes asszony, magyarázza ki magát: *min felül* köszönöm? mert ha *azon felül* köszöni, akkor *azon alul* ajándéknak kell lenni.” Az asszony megszegyenülten adott magyarázatot. Gyakran említik higgadt bátorságát is. Feljegyezték például az 1848-ban Szalontán kiképzett huszárezred egyik nagybirtokos-fi hadnagyának esetét. A fiatal tiszt foghegyről pimaszkodott a hivatalában levő költővel, végül „kardja markolatára csapott: de Arany hirtelen elébe állott, mereven mint egy szobor, csak a szemét szegte rá. A hadnagyocska ki nem állhatta a merev nézésnek varázshatalmát, kirohant a városházából;” s később megengesztelte Aranyt.

E rendületlenül csendes felszín alatt is ott élt azonban mélyeséges csüggedéseivel, indulatos felhorgadásaival az a kedély, amelyről maga írta meg, hogy „minden legkisebb csekélység végtelenül affligálta” s amelyet nemegyszer csak az okosság, „a jellem engagszirozottsága” tartott kordában. A szalontai „darázsfszék”-ben vált megváltoztathatatlanul beidegződött szokásává, hogy nehéz, kiúttalan helyzetekben elnémult, azt az elvet követve, amelyet ő maga fogalmazott meg 1850. Szilveszter-éjére írt versében: „és szóljon, az, hogy hallgatók”. „Egy tanácsbeli tag egyszer azt kérde Aranytól: hogy lehet az, hogy nemzetes jegyző úr szájából soha egy adta-teremtettét nem hallunk? — Arany felelé: Nem szokásom! — Hát ha nagyon megharagszik? — Akkor még jobban hallgatók!” Ez a sokszor idézett anekdota valóban jellemének, magatartásának, a társadalomhoz való viszonyának egyik legsajátosabb mozzanatára utal. De csak az egyikre.

Szalontai baráti körének tagjai gyakran megemlékeznek humoráról is. Nemcsak arról a keresetlen, ingujjra vetkőzött közvetlenségéről, amellyel a „himkompániák” nyersebb szórakozásaiban részt vett, nemcsak „humorának virtuozitásáról”, amely miatt társai nemegyszer „huncut eszt” is megcsodálták, hanem arról a bölcs, tréfás fölényről, amellyel hivatalában igazított el nehéz ügyeket s oldott fel feszült helyzeteket. Ő maga „igen ritkán nevetett s hangoz kacajban sohasem tört ki: de ha valami különös, komikus eset által a nevetésre indíttatva lett, oly jóízűen s egész lelkéből tudott nevetni!” — írja erről Rozvány. Különösen egy vonását emeli ki humorának: „Humoros beszédjének tárgya nem a jelen vagy távollevő személyekre volt irányozva — lévén nagyon óvatos valakit meg nem sérteni —, hanem a helyzet komikumára, ezt genialitásával nagyon ki tudta zsákmányolni, annyira, hogy a bizonyos illető a beszédet végig hallgathatta volna megsértés érzete nélkül.” Ez persze Arany humorának csak egyik rétege. Pályájának követői látni fogják, hogyan tör át újra meg újra a derűs, senkít sérteni nem kívánó felszínen a szatíra, a harag, a kétségbeesés humorának vulkáni lángjálvája; s látni fogják, mint oldódik a gyilkos életfájdalom a bölcs mosoly könnyek közt ki-

homló szívárványszíneibe. A humor is egyik eszköze volt abban, hogy elviselje a tűrhetetlennek látszó körülményeket, hogy fölélje kerekedjék a guzsoknak, amelyek megfojtással fenyegették légszomjas szellemét. Ez is oka lehet annak, hogy humorának minden árnyalatát a valósághoz kapcsolódó tárgyiaság, a megtapasztalt élet jelenléte jellemzi. Hiányzik belőle a játékos elme önmaga sziporkázásában gyönyörködő hiúsága. Annak a nagy szellemnek védekezése s kiáradása, aki megkereste s elvállalta helyét s szerepét a közönséges emberek között, gazdag maradt a kieltelenségben, emberséges akkor is, amikor kétségbe kellett esnie viszonyai embertelenségén.

*

A *Társalkodó*, amelyben Arany számunkra oly fontos cikke a népnevelés ügyében megjelent, a „fontolva haladók” újságjának, Széchenyi főorgánumának, a *Jelenkornak* volt melléklapja, nem afféle szépirodalmi melléklet, bár, főként kezdetben, arra is szolgált, hogy az olvasóknak a napi híreken s a szorosabban vett mozgalmi publicisztikán kívül olvasnivalóval is szolgáljon. Hetenkint kétszer jelent meg s a kor általános műveltségének jó színvonalán mozgott. 1832—37-ig Bajza József szerkesztette, már akkor az Athenaeum-kör határozottan érvényesített szellemben. Amikor Helmecey Mihály, a *Jelenkor* szerkesztője összekülönbözött a megcsalt reményeik miatt rá joggal neheztelő szövetségeseivel, maga vette át a *Társalkodó* szerkesztését is. A közéleti érdeklődés növekedésével együtt nőtt ebben is a reform általános kérdéseivel foglalkozó írások terjedelme, súlya. Helmecey — nyilván ezzel is hangsúlyozni kívánva lapjának országos elterjedettségét s kapcsolatait, — minden vidékről közölt olyan cikkeket, amelyeket tekintélyesebb helyi emberektől kért, vagy amelyeket beküldtek neki. Miután, régi szokása szerint, nyugodtan belejavított még jelentős írók munkáiba is, valószínű, hogy Arany álneve mellé is ő tette oda zárójelben a kiegészítést: (Színtárol, Biharbul). Ezeknek a cikkeknek írói a vidéki értelmiség köréből kerültek ki: orvosok, mérnökök, gazdatisztek, tanítók, lelkészek, jegyzők szoltak hozzá a vitatott kérdésekhez; legtöbbször foglalkozásukat is megjelölték nevük mellett. Arany cikkének hangja azt bizonyítja, hogy a politikai agitáció zajos küzdőteréről szívesen lépett hátrább az elvi jellegű vizsgálódások körébe. Oda, ahol a „kiművelt emberfők” igyekeztek józanul szembenézni az elodázhatatlan reformok kérdéseivel. Javaslatát a centralisták alkotmányreformjainak szellemével tart rokonságot. Előlegezi mintegy annak lehetőségét, hogy később majd, az abszolutizmus éveiben megtalálja helyét ezeknek a megváltozott viszonyokhoz alkalmazott „illúziótlan” nemzetpolitikai rendszerében.

Hogy azonban a politika infámis erőinek működése már előbb is érintette és sokkal hevesebb visszahatást is váltott ki belőle, bizonyítja Rozvány emlékezéseinek egy részlete. Arany egy 1839-ben keletkezett fulmináns hangú antiklerikális versének keletkezéséről számol be. A vegyes házasságokban a nem-katolikus féltől megkövetelendő reverzális kérdésében a harmincas évek derekán országos visszhangot vert, sőt a külföldig gyűrűző vita keletkezett Lajtsák nagyváradi püspök és Beöthy Ödön Bihar megyei képviselő között. Az 1839-ben lezajlott képviselőválasztások alkalmával a püspök éles hangú pásztorlevéllel avatkozott be a Beöthy ellen folyó küzdelembe; ez „erős dialektikával válaszolt”. Arany mindkét levelet lemásolta Rozvány József részére; mélységesen megbotránkoztatva a Szalontára is kiterjedő „elkiismeretlen vesztegetés s ennek lélekfurdalás nélkül való elfogadása.” A választás előtt egyik nap „éjfél után három óra tájban, mély álmomból engem felrázott, s mondá: olvassam el ezt. A versnek címe volt: Krisztus papjai. Elolvastam. Megdöbbenem. Ennél megrendítőbbet, nagyobbszerűbbet, fulminásabbat mindekkoráig sem a magyar, sem a külföldi irodalomban nem olvastam.” A verset Rozvány András néhány példányban leírta s másnap Rozvány György átadta a szöveget a Beöthy támogató ifjúság jeleseinek, köztük Csenyery Antalnak, a centralisták egyik oszlopának, aki később méltó tanulmányban emlékezett

meg a „római jellemű”, a reformmozgalmakban s a szabadságharcban is igen jelentős tisztségeket viselő Beöthy Ödönről, — s aki oly nagy szerepet játszott később Arany sorsának alakulásában. Hogy a vers azonos-e az 1848-ban közzétett *János pap országával*, még megvizsgálendő kérdés: mindenképpen bizonyítéka a közügyek iránti szenvedélyes érdeklődésének, annak, hogy visszavonulása a közönséges emberek világába nem volt egyértelmű az országos dolgok iránti közömbösséggel, s annak is, hogy Petőfi csóvája elégséges gyúanyagot talált Arany lelki világában. Az egész országot sarkaiból kivetni készülő földrengés lökései Szalon-tán is érezhetőek voltak, — a segédjegyző költő is érezte őket.

Láttuk: ahhoz a lassan alakuló-öntudatosodó réteghez tartozott, amely ekkor kezdte magát, a hagyományos rendek magukban is mindjobban megoszló rétegeitől elhatárolódva, polgári értelmiségnek érezni. Pontosabban: ahhoz a társadalmi konglomerátumhoz, amelyet valóságos városi polgárokból, vállalkozó kedvű kézművesekből, ügyes pénzemberekből, a kapitalizálódó gazdálkodás és iparosodás előnyeivel élni kívánó birtokosságból, meg annyi más, a nagyon is megkötött régi életformákat lerázó elemből hordott össze az a társadalmi áramlás, amit a kor — nyugati mintára — szívesen nevezett „polgárosodás”-nak; egyelőre még inkább szükségleteire, vágyaira, szándékaira, mint elért eredményeire utalva.

Ahhoz, hogy az elmaradt, még a maga igazi esélyeit sem ismerő, törekedés szellemű, zavart keltő és visszahúzó erőkkel teli társadalmat célirányosan lehessen megmozdítani, mindennél előbb valamilyen egyetértő közvéleményt kellett létrehozni. A közirodalomnak, a közvéleményformálódásnak láza átjárja az egész országot. A politikai közvéleményalakítás hagyományos helyeinek, a megye és országgyűléseknek régen oly zárt falain messze túlra is elhangzanak az ott történtek hírei. Mellettük más fórumok alakulnak, s ezeken olyanok is komoly szóhoz, vezérszerephez jutnak, akiknek a politika hivatalos arénáira nincs belépésük. A felserdült fővárosban folyóiratok, hírlapok egész sora lép színre; egyre izgatottabb közönség figyeli, olvassa őket. Írói csoportosulások szerveződnek s állnak sorba, új társadalmi erők képviselőiben, új célok szolgálatában. 1836-ban létrejön a Kisfaludy Károly emlékére alapított társaság; ez 1841-től kezdve, működését az egész irodalomra s az egész országra kiterjesztve „magyar szépirodalmi intézet”-té alakul.

A Kisfaludy Társaság hamarosan a fejét mind határozottabban felemelő korai magyar értelmiség irodalmi fellegvéra lett. Alapítói s tevékeny tagjai Bajza József, Csató Pál, Czuczor Gergely, Erdélyi János, Fáy András, az első igazgató, Péczely József, a debreceni *Lant* szerkesztője, Jósika Miklós, az egyetlen báró s az első elnök, Kőlcsey Ferenc, Toldy Ferenc, Tóth Lőrinc, az első jegyző, Szalay László, Vörösmarty Mihály. A névsor első látásra jelzi azt, amit a társaság növekedése, szálborának, munkakörének kibontakozása tettekkel s művekkel is bizonyít: nem egy nemzedék, hanem egy öntudatosodó társadalmi réteg hozta itt létre a maga fórumát.

Az Akadémiától való külön szerveződés nyilvánvaló okát, feltételét a szépirodalom önállósodásában lehetett megjelölni. Az Akadémiának is voltak író-tagjai, s volt egy ideig „széptudományi” tagozata is. Abban a keretben azonban a litteratura régi fogalma érvényesült, amely szerint az irodalom is tudomány: az író szakmailag kiművelt elme, mesterségének tudós művelője. A szépirodalom mint a tudománytól független, erejét saját törvényei, céljai szerint kifejti, művészi alkotótevékenység területe a tizennyolcadik század végétől kezdett elhatárolódni. A Kisfaludy Társaság egy ilyen, körülbelül félszázados belső irodalmi fejlődés eredményeként is jött létre.

Törekvéseit a nemzeti érdekegyesítés politikájának jegyében alakította ki: mindazt a maga körébe igyekezett vonni, amit a reform szolgálatában hasznosítható jó minőségként elfogadhatott. Nem törekedett egyetlen stílus uralmára: nem teremtett „iskolát”. Az a stílus, amelyet „idealizmus” néven sajátjaként propagált, elég tágas volt ahhoz, hogy magába foglalja kifejtett romantikánk és kibontakozó korai realizmusunk minden érdemes változatát. Hogy a régi magyar irodalom feledésbe merült, vagy méltatlan változatokban züllő-

kallódó műveit újra hozzáférhetővé tegye, Toldy Ferenc, mint szerkesztő, könvsorozatát indított. Hogy a nép élete és költészete iránti érdeklődést kielégítse, de még inkább, hogy az irodalmi megújulásban annyira szükséges népi forrásokat megnyissa, a Társaság kiadta Erdélyi János három kötetes *Népdalok és mondák* c. gyűjteményét. S hogy a provincializmusra hajló írókat és olvasókat a régi és modern világirodalom elméleti műveivel és klasszikus szépírói alkotásainak példájával nevelje, megindította a Széptani remekírók és a Külföldi regénytár című sorozatokat. Elveiben, céljaiban s kezdeményeiben ott van tehát mindannak csírája, ami majd a levert forradalom és szabadságharc utáni évtizedben lassan újra induló irodalmi életet erősítve kibontakozik. A szalontai csendben készülődő Arany is a Társaság vonzásába kerül: ennek gondolatkörében eszmél, ennek hívására indul meg, ennek felfedezettjeként lép ki az irodalmi életbe. Nincs abban semmi meglepő tehát, hogy ő lesz majd az újjáéledő Társaság igazgatója, újjászervezője.

„Pár évig meg is álltam fogadásomat. Az új, a kedves viszony, melybe léptem, elzárt, boldogított. Hírlap is alig fordult meg kezeimben. Szándékom volt gazdaság után látni, melyhez nem bírtam elég ügyességgel, aztán hivatalom apró dolgai folytonos jelenlétemet igényelték a tanácssháznál. Csak az est — a késő est volt az enyém s azt oly boldogul tudtam eltölteni.” Így jellemzi az *Önéletrajz* a „nem olvasni”-fogadalom utáni éveket. Az oly boldogul eltöltött késő est órái azonban nyilván akkor sem csak szemlélődéssel teltek. Kortársak visszaemlékezései utalnak olyan munkákra is, amelyek igényesebbek voltak a *Bolond Istók* második énekében méla öngúnnyal említett búcsúztató verseknél. Amikor nekibuzdulva, újra munkához lát Arany, olyan olvasottságról tesz bizonyosságot, amit alig szerezhet meg egy hivatalában s magánéletében teljesen feloldódott kispolgár. Leveleinek, munkáinak egyes utalásai azt bizonyítják, hogy bár csak megfigyelőként, változatlanul érdekelték az országos események. 1841-ben megjelent cikkét nem írta volna meg, s nem úgy, ahogy megírta, ha nem olvassa a *Jelenkort* s melléklapját, a *Társalkodót*. Mint az egészséges fa törzsén, ha lemetszik ágait, apró hajtásokban kitör az életerő: benne is minden készen állott a növekedésre, s egyelőre rejtetten, határozott cél hiányában is szünet nélkül folyt képességeinek sarjadása.

Felszabadító indítást, valamelyes célt és irányt, jellemző módon, ismét egy világban jártas, tevékeny, gyakorlatias szellemű férfibaráttól kapott. 1842-ben Debrecenből, ahol a poétikai osztály tanáraként működött, Szalontára került Szilágyi István. Arany nál két évvel fiatalabb volt, de a Kisújszállásról visszatért költővel egy osztályba járt. A legényember hamarosan Aranyék kosztosa, a hallgatag másodjegyző „asztali társa” lett; az is maradt csaknem két évig. Az új szalontai rektor példázatos képviselője volt annak az értelmiségnek, amely Arany egyéniségét, világnézetét s művét is oly döntő módon befolyásolta. Módos polgáremberek fiaként sokkal gondtalanabban tanulhatott Arany nál: gyorsabban s biztosabban lépett előre pályáján. Sokfelé tájékozódott: filozófiát, jogot, teológiát tanult, járt egy ideig a bécsi orvosi egyetemre, aztán, mivel érdeklődése egyre határozottabban a magyar nyelv, irodalom és történelem felé fordult, Pesten egy időre Horváth István tanítványa lett. Már debreceni diák és tanár korában „ismételve koszorút nyert” a Kisfaludy Társaság költői pályázatán s „az akadémia, éppen Szalontán léte alatt, száz arannyal jutalmazá nyelvtani munkáját.”

Az ifjú költői kísérletek kora elmúlva, nyilván átlátta, hogy tehetsége inkább csak reprodukív. Mindkettőjükre rendkívül jellemző Arany 1845 végén írt leveleinek Szilágyi pályaválasztásáról szóló passzusa: „Hogy az orvosi pályát félbe hagyta, igen jól tette: ha állandóul pap nem lenne, még jobban tenné. De hát mi? ugy-e? — Biz ez kérdés mai világban. Felelnék: Professzor ohne Papság.” 1845-ben elment tanárnak Máramaroszigetre: ott is szépen előrehaladt a pályán, az ottani szellemi élet vezetője, a város büszkesége lett. A professzort ábrázoló arcképén szép szál, magyar ruhás, okos tekintetű, nyugodt, szellemével tekintélyt tartó férfi áll előttünk. Arany, bár távolra szakadtak egymástól, mindvégig fizetetlenben s szeretetben tartotta. „És az Iza partján ama hű barátot” sorolta a Petőfinek írt válaszsversben bemutatott kincsek közé; „maradok mindvégig szerető barátod” írta levelei végére nagyember

korában is. Önéletrajzában híven jellemezte a nagy szolgálatot, melyet neki Szilágyi tett.

„Barátom, később asztali társam, tehát mindennapos vendégem lévén, természetesen, hogy a társalgás legtöbbször irodalmi tárgyakról folyt. Ő minden könyvet, ami szeme elé akadt, hozzám hozott, kéréstlen, sokszor tukmálva, ellenemre. Majd a görög tragikusok fordítására unszolt, melyeket akkor a Kisfaludy-társaság kezdett kiadni (s így állt elő egy Philoktetes), majd dolgozatait olvasta fel s kérte ki róluk véleményemet, majd angol nyelvtant hagyott nálam, mely nyelvet akkor ő nem értett, kuriózum gyanánt.” A nyugtalanul kereső, tevékeny, csupa-kezdemény rektor nemcsak könyveket hozott. Be is vonta barátját munkáiba. Az Akadémián díjat nyert dolgozatát, a *Magyar szököltést* átdolgoztatták vele a bírálók. Ő Aranyt is megkérte, nézze át, s Arany — ahogy a buzgó szerző később a költő fiának megírta, — „nemcsak átolvasta, megbírálta, hanem saját kezűleg másolta le a sajtó számára”. Önálló munkásságra is biztatta a költőt: ötleteket adott bizonyos, akkoriban sikeresnek ígérkező tárgyak feldolgozására; figyelmeztette az érdekesebb pályázatokra; közlésre is alkalmasnak ítélte munkáját igyekezett elhelyezni.

Másodlagos szellem lévén, Arany elé is lefordítani érdemes műveket, utánosztható mintákat állított. Nem újság, hogy a nagy alkotók a maguk területén az önművelés csodái. Arany azonban olyan autodidakta volt, akiben az önművelés szenvedélyes szorgalma nem mindig párosult határozott céltudattal, de — különösen szalontai néma évtizedei idején — mindig együtt tűnt fel a módszeres iskoláztatást be nem fejezett, diplomátlan ember bizonytalanságával, óvatosságával. Szilágyi abban erősítette meg, amire úgyis hajlott: a klasszikusoktól kell tanulnia. Hogy a klasszikusok követéséből nem klasszicizálás, utánzás lett, az önállóságot kereső géniusz érdeme. Szilágyi klasszikusait olvasva, Arany a maga útjára lelt. Ilyenszerű kapcsolatuk egészére jellemző egy 1854-ben lejátszódott kis epizód. Szilágyi Szenci Molnár Albertől írt tanulmánya kapcsán azt kérdezte: „Nem jó volna-e ebből egy magyar Faustot csinálni?” Arany így felelt: „Nem teszem, 1-mo mert nem vagyok Goethe, 2-o mert ha Goethe volnék, sem vesztegetném erőmet oly mű utánzására, milyen csak egy lehet *eredeti*.” A *Bolond Istók* második énekében is az eredetiség az újra írni kezdő hős legfőbb vágya: „Sajátjából — mint pók a maga-szötte fonált — ereszti, amit tolla bír.” Mindjárt kezdetben volt tehát Szilágyihoz fűződő kapcsolatában valami az egyéniség jelentkezéséből, magakereséséből, öntudatosodásából. Már akkor is ösztönt érzett, „keresni a nehezet, még mulatságból is.” Sikeres, könnyű kézzel, tájékozott szorgalommal dolgozó barátjában egyszerre tisztelte az elért eredményt s kereste a vetélytársat, aki felbresztette az ő szunnyadó önértetét is, akivel összemérhette erejét. Már akkor is, mint később, a legnagyobb pályatárral együtt szárnyalva, „versenyben égtek húrjai”. „Ha, mit nem remélek, ön valaha egy firkát olvasna Vadonfy Bertalantól,” írta barátjának, — az egyetlennel! — 1845-ben a rejtett utalást *Az elveszett alkotmányról*. S minden hangsúlyozott elégedetlenség ellenére is mily örömmel küldte el „Io Paeant!” kiáltva gratuláló lelkes hívének az ironikus szeretettel mentetetett első koszorús mű részletes ismertetését!

De addig még a lázas készülődés, a „magán időtöltésként” is teljes erővel zajló forrongás éveit kellett átélnie. Hogy ezalatt mivel foglalkozott, nagyrészt Szilágyinak írt leveleiből tudjuk. Neki írt, ha jólesett „okos emberrel — legalább levélben — beszélgethetnie”. Fel-frissítette, kiegészítette a maga körében nagyon ritka tágasságú nyelvtudását: a latinhoz s némethez megszerezte az angolt, ismerkedett a göröggel, franciával, olasszal, spanyollal; hivatali gyakorlata közben románul is megtanulta azt, amire szüksége volt. Olvasmányait, Szilágyi tanácsát is követve, főként olyan művekből válogatta, amelyeket a hagyomány s a bíráló legjobbak véleménye kiválóan minősített: „csak, csak classica litteratura!” írta elő maga számára is a mértéket. Barátjától ilyen könyveket kért, lehetőleg eredetiben s ilyenek meglétéről számolt be büszkén barátjának. De olvasott moderneket is; idegen nyelvűeket főként nyelvgyakorlás céljából; magyarokat részben azért, hogy irodalmi ismereteit kibővítsé, részben azért, mert a megzajdult közélet egyre nagyobb hullámokat vert Szalontán is.

Az 1846-ban megalakult Kaszinóba járt a *Pesti Hírlap*, a *Jelenkor*, a *Budapesti Híradó*, a *Magyar Gazda*, a *Debrecen—Nagyváradai Értesítő*; külön társaságban a fiatalok szépirodalmi főorgánumait, a *Pesti Divatlapot* és az *Életrajzokat* is olvasta; később előfizetett a *Szépirodalmi Szemlére*. A világ egyre jobban beleszólt életébe; s bár újra meg újra elöntötte a magány, az elhagyatottság, a társalanság érzése, a megáradó világ örvénylése mind erősebben vonzotta-sodorta. 1843 nyarán a nemességükért Eszterházy ellen vívó községek megbízásából Pesten s Pozsonyon át Bécsbe utazott: ez nyilván nemcsak „egy kevésbé széles látókörét”, hanem közvetlen érintkezésbe is hozta azokkal az országos mozgalmakkal, amelyek hamarosan teljes nyersségükben s vadságukban csaptak össze szűkebb hazájában is. 1845-ben zajlott le Biharban az a tisztújítás, amelynek botrányos jelenetei az ország határán is túlzengő visszhangot vertek.

„A tisztváltás igen nagy szemeket nyitott; az értelmiség itten a conservativismus mellett nyilatkozott . . . Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs *e megyében* elvrokonóm”. 1845. augusztus 1-én Szilágyinak írt levelében így adott pontos képet a közélet mozgalmához való viszonyáról. A kép háttérében nemcsak Szalonta, pontosabban: nem főként Szalonta sejthető, hanem Bihar megye, amelyben mint cseppben a tenger, ott van az egész ország.

Az 1844-i országgyűlés megmutatta, hogy a kormánynak a lényegtelen részletkérdésekben tanúsított taktikai engedékenysége nem volt képes az ellenzékét leszerelni, de azt is, hogy a növekvő reformpárti erők csak szervezetalanságuk s céljaik végső tisztázatlansága miatt nem tudtak kellő súllyal érvényesülni. A kormány tehát, hogy jó előre biztosítsa a következő országgyűlés nagyobb loyaltását, a megyékben lépett fel. Adminisztrátorokat nevezett ki, főként azért, hogy ezek a kormány szándékai szerint befolyásolják a tisztújításokat s ilyen módon a követeknek majdan adandó országgyűlési utasításokat.

Bihar az ellenzéki szellemű megyék közé tartozott: Beöthy Ödön ottani nagy szerepéről volt már szó. A Partium és a keleti Felvidék birtokos nemességében elevenen élt a függetlenségi hagyomány s a felvilágosodás öröksége; ebből a világból nőtt ki Kölcsey, ebben nevelődött Madách. E kettő: Arany ifjúkorának legnagyobb magyar mestere s férfikorának legnagyobb felfedezettje. A nagyobb és kisebb udvarházak tele voltak irogató férfiakkal; a nemesifjak ebben találkoztak a művelt jobbágyivadékokkal. Az az értelmiség, amelyről már többször szó volt, a politikában is jelentkezni kezdett. 1842-ben az érmelléki református papság kezdeményezésére a Bihar megyei közgyűlés szavazati jogot adott a bevett felekezetek nem-nemes papjainak; ugyanezt a jogot kiterjesztették a nem-nemes ügyvédekre is, „mert az értelmiség kizárása a közügyekből a státus kárára volna”.

Tisza Lajos, a megyébe a helyi tisztviselők közül kinevezett adminisztrátor, természetesen azonnal visszavonatta ezt a statutumot. A tisztújítást egyébként is a legcsalább csalafintasággal s a legerőszakosabb erőszakkal hajtotta végre. Kortesei, biztos szavazói jó előre megszállták a megyegyűlés termét; a megyeház udvarát katonasággal rakta meg, s hogy teljesen bizonyos legyen az eredmény, végül is közfelkiáltással támogatva hirdette ki az állások betöltését. Az ellenzék nem nyelte le szótlanul a botrányt: a *Pesti Hírlap* részletes tudósításokban szellőztette, Kemény Zsigmond és Wesselényi Miklós az *Augsburger Allgemeine Zeitung*-ban, az európai liberális baloldal egyik főorgánumában ismertette az eseményeket; a december 15-i véres megyegyűlésen pedig feltűntek a lázadás és a terror eszközei, az ólmosbotok s a szuronyok is.

Érthető, hogy az a kicsi és kialakulatlan értelmiség, amelyet érdekei a megyében Szalontán is egyelőre az uralkodó hatalom erősebb szárnyának befolyása alá vontak, a konzervativismus mellett nyilatkozott. Tette azt annál is inkább, mivel a konzervatívok hírverésében nagy szerep jutott azoknak a jelszavaknak, amelyek felelőtlenséggel, felforgatással, az elszabadult tömegindulatok felszításával, tehát az értelmiség körében amúgy is érezhető bizonytalanság, sőt válság felidézésével vádolták a liberálisokat. A független értelmiségiek — ilye-

nek legfeljebb az anyagilag független birtokosság körében akadtak — nagyon is szétszóródtak, magukra maradtak. A gyakorlati politikától a különtségig visszavonuló Madách, hogy csak egy költő példát említsek, aki később teljes lélekkel vállalta s az elnyomás idején is híven őrizte a negyvennyolcas eszméket, elég népes és értékes típust képviselt. Arany nemtelen volta is elszigetelte a gyakorlati politikától. Társtalanságát teljessé tette erkölcsi értékrendje.

Ő, aki olyan ritka erkölcsi szigorúsággal ítélte meg a szeme előtt kibontakozó pártviszályok szennyes gyakorlatát, elszigetelte magát nemcsak e harc szereplőitől, hanem a valóságban túlságosan is lelepleződött, kortes-jelszavakká züllött eszméitől is. Igaz: abban a megyében alig találhatott elvrokonokat s joggal érezhette, hogy „különös fogalmi vannak a szabadelvűségről”, ha összemérte a maga elvi szépségű szabadelvűségét a körülötte fel-felhabzó kisnemesi-kispolgári szabadelvűséggel, amelyben oly kusza vegyületben keveredett a türelmetlen sznobság, az „aki lelke van!”-hazafiság a szélházi világpolgársággal, s még az „olcsó elvek”-hez sem volt elég „elszántság áldozatokra”. Elégedetlensége oly fullasztóvá, felháborodása oly égetővé nőtt, hogy utat kellett találnia. Így kezdte hát „minden előleges terv nélkül” írni *Az elveszett alkotmányt*. „A darab eredetileg nem volt a nagyközönség elé szánva, — számol be erről az Önéletrajz, — csak magán időtöltésül kezdék abba, hogy kiöntsem bosszúságomat, mire más terem nem igen vala, nem tartozván a kiváltságos osztályhoz”. Ezt „a rá nőtt, mindinkább szélesedő költeményt” is úgy írta, mint akkor jóformán minden munkáját, minden cél nélkül, „amint éppen a pillanat szeszélye hozta magával.” De a százával öntött hexametereknek ez az alakatlanul kavargó áradása mégis mű lett: első összefoglalása mindannak, ami a tétován megmozduló költőben forrt, s döntő állomás írói pályájának.

Dezso Keresztury

THE WORLD OF JÁNOS ARANY IN NAGYSZALONTA

Arany approached his thirtieth year when he stepped out into literary life. Even then he did not leave yet his native town Nagyszalonta for several years to come. The study attempts to throw light on some moments of this period which is difficult to survey because very poor in documents, although exactly these moments are of decisive importance for the whole life and work of the poet. Studying the social conditions of Arany the author arrives at the conclusion that the place of the poet must be located in the ranks of Hungarian intelligentsia developing in the reform period: his way of life, his culture and ideals are those of this class rather than of peasantry. To the question why there is no personal lovepoetry of Arany the answer is: the life of the poet who was a notary's assistant passed off in the lime-light of full publicity; his marriage was also concluded according to puritan customs; his feelings were soon transformed into family sentiments; thus he spoke on love only in an objectivated form, illustrating the destiny of his characters. Also the relationships to economic questions and to politics of the taciturn, disciplined and cautious man were determined by the considerations for public opinion. The model employee was also a private man careful and thrifty. The exemplary self-educator soon became the first intellectual authority of the town. The poet, however, has to the very last carried in himself the deep experiences of his youth: the fear from poverty and the inclination to conform himself to the classical values approved by the common opinion of the world's literature. Although he renounced the desire of playing a prominent part in public life, he was swept away by the drift of the reform period: his satire "The lost constitution" written without any definite purpose, is not only full of the unprecedented riches of his poetical vein but it is also an expression of high value of the frame of mind and view on society of an epoch proceeding towards revolution.